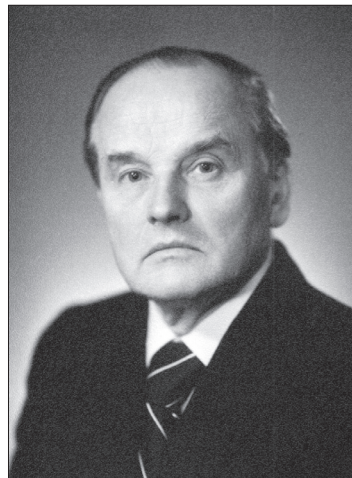

Ühe ajastu lahkumine eesti etnoloogias

Mälestades dr Ants Viirest 23. detsember 1918 – 18. märts 2015

Juba hulk aastaid tagasi kinnistus Ants Viiresele eesti etnoloogia *grand old man*'i austav tiitel. Kindlasti oli selle ajendiks tema laiahaardeline ainekäsitus: rahvakultuur oli tema käsitluses tervik – sellest väärts uurimist nii materiaalne kui vaimne kultuur, sotsiaalsed suhted, keelelised aspektid ning paljusid teemasid läbivad identiteedi- ja mentaliteediküsimused, kultuuri kontinuiteedi ja innovatsioonide temaatika. Selle kõigega jõudis Ants Viires oma pika teadlastee jooksul ka tegelda. Sellele aitas ühelt poolt kaasa tema laiapärgjaline haridus: alustanud ülikoolis õpinguid filoloogina, lõpetas ta selle etnograafina. Teiselt poolt toetasid laialdased humanitaarsed huvid, mis aastakümnete jooksul konverteerusid sügavaks entsüklopeediliseks eruditsiooniks. Pole ime, et Ants Viires oli aktiivne kaastööde autor nii keele-, ajaloo-, folkloristika-, kui loomulikult ka etnoloogia

ajakirjades. Pole ime ka see, et just tema käe all ja koostamisel valmisid ulatuslikud eesti rahvakultuuri entsüklopeedilised koguteosed: *Abriss der estnischen Volkskunde* (1964, koos akadeemik Harri Mooraga), *Eesti rahvakultuur* (koos Elle Vunderiga, täiendatud trükk 2008), leksikonid (*Eesti rahvakultuuri leksikon* (1995, 3. trükk 2007), rahvakultuuri sünteesivalt esitavad populaarteaduslikud teosed (*Vana eesti rahvaelu* (2004), eraldi eesti- ja ingliskeelsed variandid). Pole ilmselt liialdus väita, et 20. sajandi eesti etnoloogiat oleks raske ette kujutada ilma Ants Viireseta – suuresti on selle parem osa just tema nägu.

Kuid 20. sajand oli teadupärast poliitiliste ja ideoloogiliste uperpallide sajand, mis oluliselt määras ka rahvusteaduste ja nendega tegelevate teadlaste saatust. Esimese maailmasõja keeristes lagunesid suured Euroopa impeeriumid, mille varemetest tõusid paljud uued rahvusriigid. Langes teiste seas ka Vene tsaaririik, mille lääneservas sündis 1918. aastal Eesti Vabariik. Samal aastal sündis Tartus Ants Viires – see ajaline kokkulangevus tundub tagantjärele, arvestades Ants Viirese panust eesti rahvuskultuuri mõtestamisse, väga sümboolne.

Eesti etnograafiast sai vastses vabariigis mõne aasta jooksul akadeemiline distsipliin, mis 1930. aastateks, mil Ants Viires lõpetas gümnaasiumi, jõudis rahvusvahelisele tasemele.

Kui Esimeses maailmasõjas said eestlased oma riigi, siis Teises maailmasõjas nad selle uuesti kaotasid. Kui vabariigi ajal oli eesti etnoloogia üks olulisi rahvusteadusi, siis nõukogude võim asus kohe alguses rahvusteadusi survestama. Surve ulatus terminoloogilisele tasandile: eesti etnoloogia peamine keskus Eesti Rahva Muuseum muudeti Riiklikuks Etnograafiamuuseumiks – senine nimi tundus uutele võimudele

liialt natsionalistlik. Suur osa uurimisteesmasid muutus ebasoovitavaks, suur osa eesti etnoloogidest-folkloristidest oli lähenevate nõukogude vägede kartuses põgenenud üle mere välismaale (Gustav Ränk, Oskar Loorits, Eerik Laid, Ilmar Talve, Helmut Hagar). Piirid suleti, siitpeale arenes eesti etnoloogia kahes eraldi harus: üks ideoloogilise surve all Eestis, teine küll vabas maailmas, kuid eemal oma rahva tuumikust ja uurimismaterjalist.

Ants Viires oli alustanud ülikooliõpinguid Tartu Ülikoolis 1937. aastal, kuid need venisid alanud sõja tõttu kuni 1945. aastani. Selle aja jooksul vahetus võim Eestis mitu korda – 1940. aastal likvideeris nõukogude okupatsioon Eesti Vabariigi, 1941. aastal saksa okupatsioon nõukogude okupatsiooni ja 1944. aastal omakorda nõukogude okupatsioon saksa okupatsiooni. Ants Viires oli neil heitlikel aegadel jõudnud töötada Eesti Rahva Muuseumis ja astuda pärast sõda ka Tartu Riikliku Ülikooli aspirantuuri. Kuid nüüd tutvustas uus võim oma repressiivset palet. Saksa okupatsiooni ajal oli Ants Viires hea keeleoskajana sõjaväkke värvatuna tegutsenud mõned kuud Saksa sõjaväes tõlgina, mis osutus plekiks noore etnoloogi CVs. Oli võimatu leida tööd erialal. Juhuslikud koosseisuvälised tööd mitmetes teadusasutustes, keeletunnid tehnikumis – nii sai siiski hinge sees hoida. Teadushuvi ei suutnud see eksirännakute aeg aga lämmatada, pigem vastupidi. 1955. aastal kaitses Ants Viires uurimusega eesti rahvapärasesest puutööndusest Tartu Riiklikus Ülikoolis ajalooteaduste kandidaadi teaduskraadi. Nimetatud teos rahvapärase käsitöö ühest tähtsamast valdkonnast avaldati 1960. aastal ka trükis ning see on seniajani oluline tähis eesti etnoloogiateaduses (teine trükk, seekord kvaliteetse fotomaterjaliga, ilmus veel üsna hiljuti, 2006. aastal).

Vahepeal olid Nõukogude ühiskonnas toimunud teatavad suunamuutused (nn Hruštšovi sula), tuues värskeimat õhku ja lõdvendades pisut ideoloogilist haaret teadusegi ümber. See avas mõningasi perspektiive nendele, kes seni poliitilistel põhjustel armastatud erialalt kõrvale tõrjutud. Vahepeal oli Tallinnas Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis arheoloog Harri Moora initsiatiivil tööle rakendatud etnograafide töörühm. Alates 1956. aastast leiame Ants Viirese nime Ajaloo Instituudi palgalehelt. Ajaloo Instituudist kujuneski Ants Viirese töökoht aastakümneteks, algul arheoloogiasektoris, milles ta 1968. aastast alates juhtis etnograafide rühma tööd.

Kui 1977. aastal moodustati Ajaloo Instituudis iseseisev etnograafiasektor, pandi selle juhi kohused kuni konkursini Ants Viirese õlule. Kuid siis tuli kellelegi instituudi kompartei büroost meelde Ants Viirese sõjaaegne tõlgitöö, samuti tema mittekuulumine kommunistlikku parteisse – otsustati, et vaatamata kõrgele teaduslikule tasemele ei sobi selline inimene nõukogude ühiskonnateadust juhtima. Samas oli Ants Viires vaieldamatult eesti etnoloogiateaduse liider ja kogunud ka rahvusvahelist tuntust. Nii sai temast 1983. aastal siiski etnograafiasektori juhataja, millisel ametipostil püsis ta kuni kõrge eani 1996. aastal.

Need karjääri puudutavad seigid ei ole pelk kronoloogia ühe inimese elus – me näeme siin võimu ja vaimu vastasseisu, me näeme valikuid, mida peaaegu ei olnud, muserdavaid dogmaatilisi tõkkeit, mida madalalaubaline võim seadis andekate ja põhimõttekindlate inimeste teele. Ja näeme inimesi, kes ei mõelnudki kaasa minna rumala ennasttäis ideoloogiaga.

Tookordsed võimalused olid ahtad – nõukogude aastatel ei käinud etnoloogid välitöödel Lõuna-Ameerikas või Austraalias, tudengitele ega teadlastele ei pakutud stipendiume

lääne ülikoolidesse, et saada osa värsketest hoovustest teadusmaailmas. Mäletan, kui umbes 15 aastat tagasi doktorantuuris olles sain võimaluse minna lühikeste vaheaegadega mitmeks aastaks lääne ülikoolidesse – Ants Viires mu doktoritöö juhendajana õhutas igati takka, loomulikult tundis ta mu sealseid kuraatoreid ja loomulikult tundsid nemad teda, sest viimaste kümnendite pisut vabamas õhustikus oli ikka tekkinud võimalusi käia rahvusvahelistel konverentsidel. Kuid jah, sellest oli tal ikkagi kahju, et tal endal nooruses puudusid sellised võimalused, mis nüüd äkki avanesid. Tema noorus jäi sõjaaega, hilisema stalinliku surutise aega. Ta on kirjutanud, kuidas tollal Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajaloo lühikursust lugedes peletas teda selle soliidseks peetava ajalootee “vastikult ilge sõnapruuk”. Ja kuidas tuli mõistmine, et sellise ideoloogiaga kaasa minna on võimatu.

Võib ju arvata, et paljudele rahvuslikult mõtlevatele inimestele pakkus rahvakultuur võimaluse pageda tülgastavast poliitilisest reaalsusest. Rahvakultuur ja rahvuslik mõte on käinud käsikäes läbi kogu etnoloogiateaduse ajaloo, kuulsaimad rahvakultuuri uurijad nii meil kui mujal on olnud ühtlasi karismaatilised rahvusliku vaimu kandjad, justkui sillaks mineviku ja oleviku vahel. Wilhelm Heinrich Riehl ja tema “sotsiaalne etnograafia”, mille abil leida “rahvuskeha” olemus, Jakob Hurt ja tema seesmise ajaloo otsingud rahvaluulest, mis peaks kompama rahvuse olemust, Oskar Looritsa ja Gustav Ränga aktiivne teadlik tegelemine nii rahvapärимuse kui ka rahvusliku mõttega. Siia ritta sobib ka Ants Viires, kes küll siinpool raudeesriiet ei saanud Ränga või Looritsa viisil kirjutada eestlusest poliitilises võtmes, kuid eestlaste identiteedi mõtestamisega rahvakultuuri vahendusel tegeles ta vähemalt samal määral eelnimetatutega. Mis oli see muud kui sillaehitamine. Kuid ma ilmselt ei liialda, kui nimetan Ants Viirest mitte üksnes sillaehitajaks, vaid ka sillaks endaks. Sillaks sõjaeelse Eesti Vabariigi ja tänase Eesti Vabariigi vahel on minu jaoks alati olnud konkreetset inimesed, kes tulid vahepealsest punasest ajast läbi ilma väärikust kaotamata. Ants Viires oli kahtlemata üks nendest.

Sillaks oli Ants Viires ka erialases mõttes. Nõukogude ajal toimus selge institutsionaalne jagunemine etnoloogia ja folkloristika vahel. Pärast sõda moodustati osast Riiklikust Etnograafiamuuseumist kirjandusmuuseum, kus hakkas paiknema ka rahvaluule arhiiv. Aineline kultuur jäi aga etnograafiamuuseumisse. Ka rahvateadlaste ettevalmistamine ülikoolis toimus eraldi – tulevased etnograafid said läbi kümnendite hariduse ülikooli ajaloo osakonnas, õppides etnograafiat kui nõ ajaloo abiteadust ja rahvakultuuri kui materiaalsset kultuuri, folkloristid õppisid filoloogia osakonnas eesti keele ja kirjanduse kõrval rahvaluulet. Sõsariteaduste esindajad olid üksteisest eraldatud, ühed ei teadnud teiste tegemistest suurt midagi. Ants Viires oli üks vähestest, kelle silmis moodustas rahvakultuur alati ühtse terviku. Ta on kirjutanud artikleid ühelt poolt traditsioonilistest ainelise kultuuri valdkondadest: tööriistad, veovahendid, kalapüügi vahendid, taluarhitektuur, toidumajandus jne. Samas on tal hulgaliselt huvitavaid uurimusi rahvausundist, sh on ta intrigeerivalt käsitletud eesti usundi võimalikke šamanistlikke aspekte. Orienteerumine ühtviisi hästi rahva ainelises ja vaimses kultuuris on tal võimaldanud tulla originaalsetele järeldustele, märgata asju, mida ühekülgsema ettevalmistuse ja huvidega uurija ei märkaks. On otse loomulik, et sellist suure eruditsiooniga teadlast on hinnatud Eestis ja mujal professionaalse nõuandjana. Ta on kuulunud pikka aega Eesti Rahva Muuseumi (1957), Vabaõhu-

muuseumi (1957) ja Ajaloo Instituudi (1969) teadusnõukokku. Rahvusvahelises plaanis on esileküündivaim tema kaasamine Euroopa olulisima etnoloogiaajakirja *Ethnologia Europaea* toimetuskolleegiumisse (1983).

Ants Viirese väljapaistvaid teadussaavutusi on tunnustanud mitu välismaist teadusorganisatsiooni. Soomlaste Soome-ugri Selts (1964), Kalevala Selts (1965), Soome Arheoloogiaselts (1970), Soome Kirjanduse Selts (1981) kutsusid ta oma välisliikmeks, Ungari Etnograafia Selts (1985) oma auliikmeks. 1982. aastal valiti Ants Viires Helsingi ülikooli audoktoriks. Ta oli ka Soome Teaduste Akadeemia välisliige ja Rootsi Gustav Adolphi Akadeemia liige ja hiljem auliige.

Oma auliikmeks valis Viirese ka Tartu Ülikool. 1996. aastal omistati dr Ants Viiresele silmapaistvate saavutuste eest eesti etnoloogia edendamisel Riigivapi neljanda klassi orden. Suure panuse eest eesti teadusse on Ants Viirest tunnustanud Avatud Eesti Fond, Rahvuskultuuri Fond ja Eesti Kultuurkapital. Viljaka elutöö eest pälvis ta riigi kultuuripreemia 2007. ning Tartu Ülikooli rahvusmõtte auhinna 2009. aastal.

Lõppu veel üks mälestuskild, mis näitab, et etnoloogias ei ole tähtsusetuid asju ja et ka väikest võib tematiseerida suurelt, kui asja võtab käsile põhjalik ja erudiitlike taustateadmistega teadlane. Kokkusaamistel meenutas Ants Viires rohkem kui ühel korral, kuidas millalgi 1940. aasta paiku rääkinud keeleteadlane prof Paul Ariste talle, kui oluline on kirjutamine: kirjutagu noor etnoloog millestki... kasvõi püksinööbist, aga kirjutagu. Mõte sai idanema ja Ants kirjutaski – kirjutas pika ja põhjaliku artikli nööbist: minnes ajas tagasi viikingiaegsete nööpideni, keskaegsete pööradeni ja jõudes kaarega läbi hilisemate sajandite päris kaasaegse nööbini.

Ants Viirese eruditsioonist on kasu olnud paljudel noorematel kolleegidel, temalt on asjalikke nõuandeid saanud etnoloogid, folkloristid, ajaloolased, keeleteadlased jne. Mind abistas ta doktoritöö juhendajana asjalike kriitiliste märkustega, tema eesti kultuuriloo põhjalik tundmine aitas doktoritööd mitmes seoses tihendada. Ka hiljem olen mitmete teemade uurimisel tema poole nõu saamiseks pöördunud ja saanud alati asjalikke näpunäiteid.

Teadusajakirjas sobib rääkida lahkunud teadlasest eelkõige teaduslikus võtmes. Ants Viires oli terve ajastu – harvanähtavalt pikk iga ja seejuures erk vaim kuni viimaste aastateni võimaldasid tal osa saada peaaegu tervest sajandist, ühest äärmiselt vaheldusrikkast ja keerulisest sajandist. See sajand mõjutas teda, kuid omas valdkonnas, etnoloogias, mõjutas ka tema seda sajandit tuntavalt. Kuid Ants Viireses oli palju muudki peale teadlase. Ta on tõlkinud eesti keelde palju huvitavat ja ka kõmu tekitanud kirjandust, näiteks Aldous Huxley psühheedelse *Taju ukсед*, aga ka Eva Lipsi *Indiaaniraamatu*, Kurt Welkeri *Kui puudusid veel aastaarvud* ja sama autori *Unustatud kontinendi*, ta on avaldanud luuletusi, mahuka poeemi *Seitsme maa ja seitsme mere taha*. Ants Viires oli humanitaar selle sõna kõige ausamas ja avaramas tähenduses.

Aivar Jürgenson